

SIGNA

2019

8

SIGNA

2019

8

Revue éditée par le Comité
pour la diffusion de la recherche
en archéologie gallo-romaine

Tijdschrift uitgegeven door het Comité
voor de verspreiding van het onderzoek
in de Gallo-Romeinse archeologie

Comité de lecture / Leescomité

Britt CLAES, Catherine COQUELET, Guido CREEMERS, Wim DE CLERCQ, Claire MASSART, Nicolas PARIDAENS, Alain VANDERHOEVEN, Sofie VANHOUTTE, Bart VANMONTFORT, Fabienne VILVORDER

Secrétariat de rédaction / Redactionele secretaris

Véronique JONET (CRAN - INCAL Université Catholique de Louvain), Nicolas PARIDAENS (CReA-Patrimoine, Université libre de Bruxelles), Sofie VANHOUTTE (Agentschap Onroerend Erfgoed, Vlaamse Overheid), Fabienne VILVORDER (CRAN, Université Catholique de Louvain)

Mise en page / Vormgeving

Nathalie BLOCH (CReA-Patrimoine, Université libre de Bruxelles)

Couverture / Voorblad

Nathalie BLOCH, Nicolas PARIDAENS (CReA-Patrimoine, Université libre de Bruxelles)
Étendard de Flobecq / Standaard van Flobecq © Musées royaux d'Art et d'Histoire / Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Bruxelles - Brussel)
Abraham Ortelius, *Belgii Veteris Typus*, 1594 © Museum Plantin-Moretus (Antwerpen)

Comité pour la diffusion de la recherche en archéologie gallo-romaine / Comité voor de verspreiding van het onderzoek in de gallo-romeinse archeologie

Britt CLAES, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis – Musées royaux d'Art et d'Histoire
Catherine COQUELET, Faculté de philosophie, arts et lettres, Université catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve) / AWaP – Agence wallonne du Patrimoine
Guido CREEMERS, Gallo-Romeins Museum Tongeren
Wim DE CLERCQ, Historical Archaeology Research group, Ghent University (Gent)
Ann DEGRAEVE, Service public régional Bruxelles, Urbanisme et Patrimoine – Gewestelijke overheidssdienst Brussel Stedenbouw en Erfgoed
Nicolas PARIDAENS, Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine, Université libre de Bruxelles (Bruxelles)
Alain VANDERHOEVEN, Agentschap Onroerend Erfgoed, Vlaamse Overheid
Sofie VANHOUTTE, Agentschap Onroerend Erfgoed, Vlaamse Overheid
Bart VANMONTFORT, Department of Archaeology, KULeuven
Fabienne VILVORDER, Centre de Recherches d'Archéologie nationale, Université catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve)

Contact

Nicolas PARIDAENS, Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine (CReA-Patrimoine) CP133 - Université libre de Bruxelles, 50 av. F. Roosevelt, B-1050 Bruxelles, nicolas.paridaens@ulb.ac.be

Impression / Drukkerij

Presses Universitaires de Bruxelles a.s.b.l. - Université libre de Bruxelles, 42 av. Paul Héger, B - 1050 Bruxelles

<http://signaromana.wordpress.com>

Les notices engagent la seule responsabilité de leur(s) auteur(s).
Ieder auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn of haar artikel.

SOMMAIRE / INHOUD

Taintignies (Rumes) – « Le Pèlerin » : site artisanal (et d'extraction ?) du Haut-Empire et réoccupation rurale tardo-romaine	5
Nicolas Authom, Olivier Collette, Stéphane Genvier, Quentin Goffette & Nicolas Paridaens	
Une tradition architecturale locale centrée sur les cités des Nerviens et des Atrébates ? Les caves à niches semi-circulaires au niveau du sol	15
Rémi Auvertin	
Twee Romeinse pottenbakkersovens en een kuil met pottenbakkersafval aan de Astridlaan te Tongeren	25
Natasja De Winter	
Romeinse zoutproductie in de late 1ste eeuw te Oostburg (prov. Zeeland, Nederland)	35
Michiel Dekoninck, Senne Diependaele & Wim De Clercq	
Étude micromorphologique sur le sanctuaire gallo-romain de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles (Hainaut, B.)	43
Yannick Devos & Nicolas Paridaens	
Étude archéomagnétique des structures brûlées du logis de la villa gallo-romaine de « Lizée » à Flostoy (Havelange)	49
Souad Ech-Chakrouni	
L'atelier méridional du site de réduction « Nereth 2 » à Baelen (prov. Liège)	55
Heike Fock	
Nouvelle approche archéologique du site des trois <i>tumuli</i> de Seron (Fernelmont)	63
Christian Frébutte, Olivier Collette & Frédéric Hanut	
L'atelier sidérurgique de Baelen « Horren » : étude de la vaisselle en céramique et chronologie	75
Frédéric Hanut & Heike Fock	
Villa gallo-romaine de Mageroy : résumé des campagnes de fouilles et de prospections géoradar en 2018	85
Sébastien Lambot, Jean-François Baltus, François Casterman & Benoît Halbardier	
Havelange/Flostoy : la villa gallo-romaine de « Lizée »	89
Sophie Lefert	
Bains aux confins de l'Empire. Introduction du projet de recherche sur les bains romains dans le nord-ouest de la Gaule	95
Sadi Maréchal	
Poursuite des recherches dans l'agglomération gallo-romaine de Saint-Mard (Virton)	99
Nicolas Meunier & Denis Henrotay	
Epigrafie op amforen: stempels, <i>tituli picti</i> en graffiti. Naar een <i>status quaestionis</i> van de vondsten in België	103
Patrick Monsieur	
Een Romeinse kelder met tongewelf te Lauw (gem. Tongeren, prov. Limburg)	113
Dirk Pauwels & Joost J.H. van den Berg	
Des meulières en bord de Meuse : exploitation et transport du Poudingue de Burnot autour de la conquête romaine	121
Paul Picavet, Dominique Daoust, Gilles Fronteau, Éric Goemaere & Sibrecht Reniere	
La dédicace à Jupiter de Liberchies (cité des Tongres) : révision de ILB 31	125
Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier	
Een nieuw stuk Romeinse stadsmuur te Tongeren	133
Patrick Reygel	
Een Gallo-Romeins tempelcomplex, een langgerekt gebouw en ambachtelijke sporen in de <i>vicus</i> van Grobbendonk (Nijverheidsstraat 6) (prov. Antwerpen)	137
Natasja Reyns & Jordi Bruggeman	

De Schelde-oversteek van de weg Bavay-Aardenburg te Kerkhove Multidisciplinair onderzoek naar Romeinse sporen in het Scheldealluvium (W.-VI.)	149
Joris Sergeant, Jonathan Jacops, Pieter Laloo, Jasper Deconynck, Frédéric Cruz, Annelies Storme, Luc Allemeersch, Kim Aluwé, Hans Vandendriessche, Gunther Noens, Jari Mikkelsen, Sibrecht Reniere, Joachim Rozek, Gerben Verbrugge, Wim De Clercq & Philippe Crombé	
Een paard met stress en andere dierlijke resten langsheen de Romeinse weg in Kerkhove	161
Kim Aluwé, Jonathan Jacops, Pieter Laloo & Joris Sergeant	
Typologie générale des pierres à aiguiser : description des types et caractérisation des aménagements	167
Aurélie Thiébaux & Éric Goemaere	
Mapping the <i>civitas Tungrorum</i>	181
Vince Van Thienen, Guido Creemers & Wim De Clercq	
Gebruik en hergebruik van stenen bouwmaterialen in Romeins Tongeren	187
Alain Vanderhoeven, Roland Dreesen & Guido Creemers	
Le Grognon, à Namur : centre public et religieux d'abord, quartier artisanal ensuite. Nouvelles données sur l'organisation gallo-romaine du confluent Sambre-et-Meuse, à l'issue de l'opération d'archéologie préventive	197
Raphaël Vanmechelen, Dominique Bosquet, Antonin Bielen, Élise Delaunois, Céline Devillers, Pierre-Benoît Gérard, Carole Hardy, Ignace Incou, Philippe Lavachery, Sophie Loicq, Fanny Martin, Amandine Pierlot, Stéphane Pirson, Coline Quenon, Stéphane Ritzenthaler, Jonathan Robert, Julie Timmermans, Muriel Van Buylaere & Charlotte Van Eetvelde	

Een nieuw stuk Romeinse stadsmuur te Tongeren

Patrick REYGEL

Situering

De opgraving door Aron bvba aan de Astridlaan te Tongeren werd al besproken in eerdere edities van *Signa*.¹ Dit artikel omvat enkel de resultaten van een werfbegeleiding tussen 23 april en 4 mei 2018, waarbij vier collectorputten werden aangelegd ter hoogte van de Molenstraat (fig. 1: A).

Bij de start van de graafwerken werd snel duidelijk dat er zich op *ca.* 90 cm onder het trottoir² een massief stenen bouwwerk bevond in elk van de vier kleine putten. Omdat het om een Romeins bouwwerk leek te gaan en om een beter zicht te hebben op de omvang hiervan werd beslist om de drie grootste collectorputten tot één grote werkput samen te voegen (fig. 2).

Opbouw

Het massief bouwwerk was in twee bouwlagen opgetrokken. Het bovenste gedeelte was nog 45 cm hoog bewaard en opgebouwd uit silex, gevat in gele kalkmortel, vermengd met enkele *tegula* fragmenten en stukjes roze mortel, tufsteen en moeraskalksteen. Het onderste gedeelte was 80 tot 100 cm hoog en opgebouwd uit silex en dezelfde gele kalkmortel, vermengd met fragmenten *tegulae*. Vermoedelijk kunnen beide bouwlagen geïnterpreteerd worden als bovenbouw en fundament. Eventuele parementstenen waren echter uitgebroken.

Het geheel kon over een lengte van 13 m gevolgd worden in noordwest-zuidoostelijke richting. De breedte bedroeg minstens 2 m, maar omwille van de begrenzing van de werkput kon enkel de noordoostelijke zijde worden vastgesteld. Een groot deel van het bouwwerk werd in een latere fase uitgebroken. In de mortel waren verschillende rechthoekige indrukken zichtbaar van uitgebroken natuurstenen en andere *spolia*. Eén bewerkte kalksteen bevond zich nog in de mortel (fig. 3). Het betrof een beschadigde rechthoekige steen met

cannelures en enkele bevestigingsgaten aan de boven- en onderzijde. Mogelijk gaat het om een triglief, afkomstig van een monumentaal gebouw.

Toren

Het aangetroffen bouwwerk was rechtlijnig en liep parallel met de Molenstraat, in noordwest-zuidoostelijke richting. Een groot deel van de werkput werd echter ook ingenomen door een boogvormige uitstulping aan de noordoostzijde, waardoor het volledige bouwwerk werd geïnterpreteerd als een deel van de Romeinse stadsmuur, met toren (fig. 4).

Deze toren was opgetrokken in dezelfde twee bouwlagen. De onderste bouwlaag, die we als fundament interpreteren, bestond uit een massief cirkelvormig geheel van gele mortel en silex. De tweede bouwlaag, bovenop het massieve fundament, bestond uit een deels bewaarde bovenbouw. De diameter van de open binnenruimte was *ca.* 3 m en de diameter van de gehele toren *ca.* 8,5 m. De binnenmuur was nog 45 cm hoog bewaard en opgebouwd uit drie rijen tuf- en zandsteen afgedekt met een rij laags geplaatste *tegulae*.

Binnenin de toren lag opnieuw de grijze mortellaag die de twee bouwlagen scheidde, afgedekt door een sterk verharde leemlaag. Dit leempakket bevatte verder geen vondsten en werd afgedekt door de recentere lagen. Het blijft nog onduidelijk of het werkelijk om een lemen vloer gaat dan wel om een jongere opvulling.

Ondergrond

De volledige muur werd bovenaan afgedekt door recentere postmiddeleeuwse lagen. Onder de muur werd een dunne grijze laag aangetroffen, gevolgd door de natuurlijke quataire leem waarin een raster van kleine funderingspaalgaten zichtbaar was. Deze dienden ter versteviging in de natte ondergrond (fig. 5). De paalgaten waarvan het hout volledig vergaan was, lagen op 30 cm van elkaar, hadden een diameter van 10 cm en waren *ca.* 80 cm diep.

1 REYGEL & DE WINTER 2017; REYGEL 2018; DE WINTER 2019.

2 Het hoogst bewaarde deel van het massieve bouwwerk bevond zich op *ca.* 89.9 m TAW.

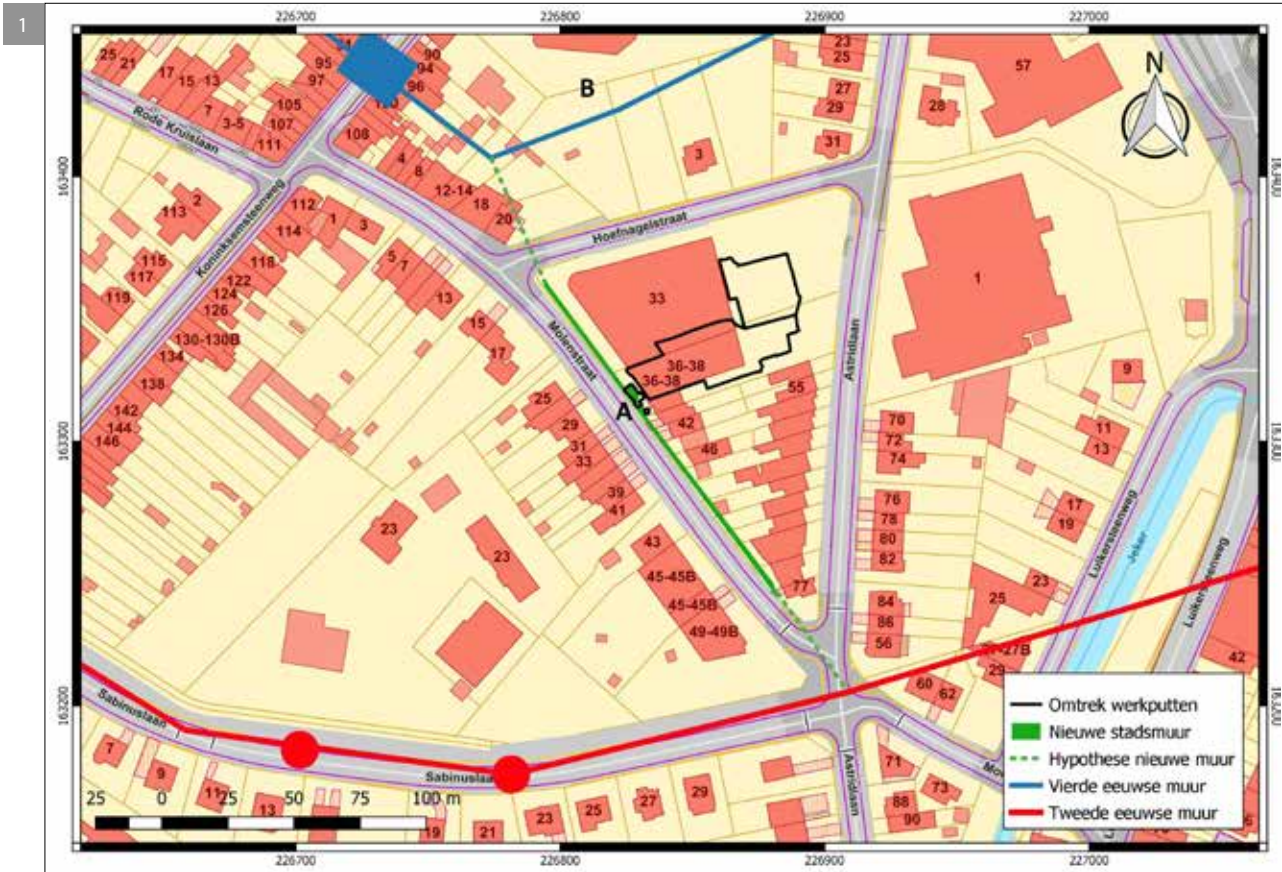

Fig. 1. Situering van het onderzoeksgebied en de Romeinse stadsmuren (© ARON bvba; QGIS, Geopunt, maart 2019).

Fig. 2. Bovenaanzicht vande drie samengevoegde werkputten met het massieve bouwwerk (© ARON bvba)

in het zuiden en Molenstraat–Hoefnagelstraat in het noorden lopen. De volledige breedte kon ook toen niet bepaald worden, maar werd op drie meter geschat. De beschreven opbouw en samenstelling van de muur, inclusief de hoge grondwaterstand, is identiek aan de recent aangetroffen situatie.

Archiefonderzoek

Uit archiefonderzoek door stadsarcheoloog Dirk Pauwels bleek dat het niet de eerste maal was dat deze muur ontdekt werd. In het archief van Hubert van de Weerd, dat in 2010 werd teruggevonden, werden twee brieven van J. Willemaers uit 1944 aangetroffen, die de vondst van deze muur langsheen de Molenstraat beschrijven en illustreren (fig. 6).³ Volgens de brieven werden minstens twee proefsleuven gegraven en zou de muur over de volledige lengte tussen de kruispunten van Molenstraat–Astridlaan

Datering

Onder de muurfundering werd slechts één scherf aangetroffen, van een wrijfschaal met een midden-Romeinse datering. Dit leverde geen bruikbare *terminus post quem* op. Er werden diverse houtskoolstalen uit de mortel van de bovenbouw en van de palen onder de muur genomen. Eén staal gaf een radiokoolstofdatering van 240-390 AD met 95.4 % zekerheid.⁴ Dit lijkt er op te wijzen dat het om de laat-Romeinse stadsmuur gaat. Een houtskoolstaal uit de mortel van de muur⁵ en één

3 SAT-Tungrensis-839-archief Van de Weerd, Brieven van Jean Willemaers aan Hubert van de Weerd (27 januari en 28 februari 1944).

4 RICH-26035 (V581M): 1736±24BP.

5 RICH-26034 (V587M): 2094±26BP; 190 - 40 BC met 95.4 % zekerheid.

uit een funderingspaalkuiltje⁶ gaven echter veel oudere dateringen, mogelijk veroorzaakt door oud-houteffect. Hun datering is zelfs te oud om het muurfragment met de 2de-eeuwse stadsmuur te verbinden.

De radiokoolstofdatering van een houten funderingspaal die door Mertens onder de stadsmuur in het noorden van de stad werd aangetroffen⁷ en

6 RICH-26815 (V579M): 1966±26BP; 40 BC - 90 AD met 95 % zekerheid.

7 MERTENS 1977, p. 54. 1700 ± 50 BP; 210-430 AD met 93,6 % zekerheid, zie DE WINTER 2018, p. 67 voor een recente kalibratie van de datering.

Fig. 3. Bewerkt fragment kalksteen gevat in de gele mortel (© ARON bvba).

Fig. 4. Opmetingsplan met projectie van de vermoedelijke omvang van de stadsmuur (© ARON bvba).

Fig. 5. Raster van funderingspalen in de natte quartaire leem (© ARON bvba).

van houtskool uit de mortel van de laat-Romeinse stadsmuur aan de Vermeulenstraat⁸ gaven een gelijkaardige datering als het eerste staal. In combinatie met de bouwstijl van de muur wordt de constructie dan ook nog steeds onder de regering van keizer Constantijn geplaatst.⁹ Qua afmetingen (breedte van *ca.* 3 m en torens met diameter van *ca.* 8,5 m), mortel en samenstelling met *spolia* sluit de muur van de Molenstraat mooi aan bij de eerder ontdekte 4de-eeuwse muurrestanten. Door Mertens werd aan de noordoostelijke kant van de laat-Romeinse stadsmuur een stenen fundering op een dicht raster van palen tot 75 cm diep aangetroffen.¹⁰

Locatie binnen de stad

Indien we er van uitgaan dat het hier om een deel van de 4de-eeuwse stadsmuur gaat, dan vormt er zich een probleem met de locatie binnen de stad. Het nieuwe muurfragment past namelijk niet binnen het verloop

8 RICH 21354, 1739 ± 32 BP; 230-390 AD met 95,4% zekerheid.

9 VANVINCKENROYE 1985, p. 67 en VANDERHOEVEN 2012, p. 138.

10 MERTENS 1977, p. 49-54 (sleuvenonderzoek bij de uitbreiding van het Rijkstechnisch Instituut). VANDERHOEVEN & VYNCKIER 1995, p. 59-61 (muur en toren op het Vrijthof); DE WINTER 2018, p. 64-73 (Opgraving Vermeulenstraat fase 4).

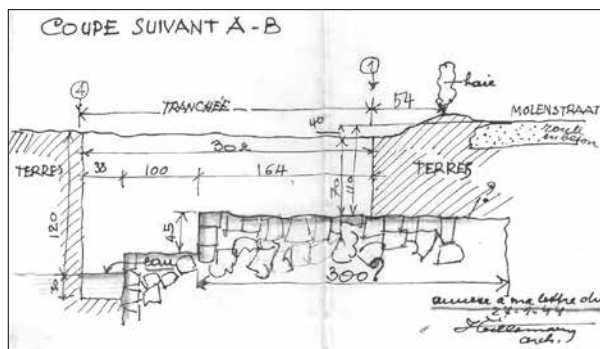

Fig. 6. Schets van Jean Willemaers met een noordoost-zuidwest zicht op de aangetroffen muur (SAT-Tungrensiar-839-archief Van de Weerd).

van de muur die reeds in de jaren '30 o.a. door Breuer & Van de Weerd beschreven werd en weergegeven is op het bekende plan van Vanvinckenroye.¹¹

De locatie waar de 4de-eeuwse muur het dichtst werd aangetroffen bij de huidige vindplaats in de Molenstraat is een opgraving van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum in 1971 ter hoogte van de terreinen achter woonzorgcentrum De Kleine Kasteeltjes (fig. 1: B).¹² Hier werden, op ca. 65 m ten zuidoosten van de Romeinse weg Bavai-Keulen, een V-vormig uitbraakspoor van de 4de-eeuwse stadsmuur en een mogelijke verdedigingsgracht aangetroffen. Het verdere verloop en de scherpe hoek die de 4de-eeuwse muur in het zuidwesten maakte, werden ook eerder al vermeld door Paquay¹³ en Breuer & Van de Weerd.¹⁴ Indien we verder mogen afgaan op de gegevens van Willemaers uit 1944 dan kunnen we besluiten dat de muur van de Molenstraat zou aansluiten op het bekende tracé van de 4de-eeuwse muur ter hoogte van deze zuidwestelijke hoek, gesitueerd in de tuinen achter Molenstraat 12-14. Of het zuidelijke uiteinde van de muur aan de Molenstraat opnieuw aansloot bij de 2de-eeuwse muur ter hoogte van de kruising met de Sabinuslaan/Astridlaan is ook niet aan te tonen. Verder onderzoek in de omgeving van deze locaties dient dus zeker rekening te houden met een eventuele aanwezigheid van de stadsmuur.

De reden waarom er in de 4de eeuw een bijkomende muur werd gebouwd tussen beide stadsmuren blijft

momenteel nog onduidelijk. Evenmin is duidelijk of deze gelijktijdig werd gebouwd met de rest van het verloop. Aangezien deze nieuwe stadsmuur een effectieve verdedigingsfunctie had¹⁵, is het aannemelijk dat de kwetsbare locatie ter hoogte van de Jeker en een eventuele haven extra bescherming nodig hadden. We kunnen in ieder geval concluderen dat het laatste woord over de topografie van Romeins Tongeren nog niet gezegd is.

Bibliografie

BREUER J. & VAN DE WEERD H., 1935. Les fouilles de Tongres en 1934 et 1935, *L'Antiquité Classique*, 4, p. 489-496.

DE WINTER N. (red.), 2018. *De opgraving aan de Vermeulenstraat te Tongeren (fase 4)*. ARON rapport 666, Tongeren.

DE WINTER N., 2019. Twee Romeinse pottenbakkersovens en een kuil met pottenbakkersafval aan de Astridlaan te Tongeren, *Signa*, 8, p. 25-34.

MERTENS J., 1977. De laat-Romeinse stadsmuur van Tongeren, *Archaeologia Belgica*, 196, p. 49-54.

PAQUAY J. (ed.), 1935. *Provincie Limburg. Oudheidkundige inventaris der Monumenten en Kunstvoorwerpen. Afl. IX. Stad Tongeren*, Hasselt.

REYSEL P. & DE WINTER N., 2017. Twee Romeinse pottenbakkersovens te Tongeren, *Signa*, 6, p. 101-108.

REYSEL P., 2018. Een gladius uit Tongeren, *Signa*, 7, p. 175-178.

VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G., 1995. De opgravingen aan het Vrijthof, *Tongerse Annalen*, 9, p. 59-61

VANDERHOEVEN A., 2012. The Late Roman and early medieval urban topography of Tongeren. In: ANNAERT R., JACOBS T., IN 'T VEN I. & COPPENS S. (eds), *The very beginning of Europe? Cultural and Social Dimensions of Early-Medieval Migration and Colonisation (5th-8th century)*, *Archaeology in Contemporary Europe, Conference Brussels*, Brussels (Relicta Monografieën, 7), p.135-147.

VANVINCKENROYE W., 1971. Tongeren: onderzoek nabij de IVe-eeuwse stadswal, *Archeologie* 1971-1, p. 14-15.

VANVINCKENROYE W., 1985. *Tongeren Romeinse stad*, Tielt.

11 BREUER & VAN DE WEERD 1935; VANVINCKENROYE 1985, p. 150-151.

12 VANVINCKENROYE 1971, p. 14-15.

13 PAQUAY 1935.

14 BREUER & VAN DE WEERD 1935.

15 VANDERHOEVEN 2012, p. 138.